

Абдувалиев И.

**К. К. ЮДАХИН ТҮЗГӨН СӨЗДҮКТӨГҮ АЙРЫМ КЕСИПТИК
СӨЗДӨР ЖӨНҮНДӨ**

Абдувалиев И.

**О НЕКОТОРЫХ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ СЛОВАХ В СЛОВАРЕ
СОСТАВЛЕННОМ К.К. ЮДАХИНЫМ**

Кайсы гана тил болбосун анын кесиптик лексикасын изилдөөнүн, иликтөөнүн мааниси зор экени атайын далилдөөнү талап кылбайт. ар кайсы эл өзүнүн узак мезгил тарыхында кандай кесиптерди, өнөрлөрдү аркалап жашап келгендиги жана ошол кесип, өнөрдүн үзүрүн кандай жетишкендиктер, кандай ийгиликтер менен айкалыштыра көрүп келгендиги аркылуу дүйнөлүк өркөниятка (цивилизацияга) салым кошот. албетте, тигил же бул элдин бүткүл дүйнө өркөниятына (цивилизациясына) кошкон мындай салымы биринчи кезекте анын өзүнүн тилинде жашайт.

Көчмөн турмуш укладын, мал чарбачылыгы үстөмдүк кылган турмуштук жашоо укладын, дээрлик жыйырманчы кылымга чейин бекем тутунуп келген кыргыздарда мына ушул тармак боюнча зор тажрыйба, мыкты чеберчилик ушу азыркы күнгө чейин сакталып келет. Демек, мындай салт менен кышында жылуу жерлерди мекендеп, жайында суулуу, салкын жана оттуу жерлерди издеп жайлап, тынымсыз көчүп-конуп жүрүүнүн өзү не деген гана өнөрлөрдү талап кылбайт, не деген гана тажрыйбаларга таянбайт.

Ошентип, мына ушул тармакта – көчмөн турмуш тармагында, кыргыз элинин жашоо тажрыйбасы бай болуп, көчүп-конуунун миң түркүн ыкмаларын өздөштүргөн эл экендигине талаш жок. Мындан келди, кыргыздар өздөрүнүн көп кылымдык карт тарыхында эбегейсиз зор руханий да, материалдык да байлыктарды көчмөн турмуш тажрыйбасынан улам топтогондугу белгилүү. Ал эми элдин көчмөн турмушка байланыштуу руханий да, материалдык да байлыктарынын бардыгы анын тилинде сакталып, анын бай лексикасында ушу кезге чейин жашап келет.

Кыргыз тилинин лексикасы байыркы заманда Махмут Кашгаринин сөздүгүнөн баштап башка түрк тилдеринин лексикасынын катарында чагылдырылып келген болуп, XX кылымда атактуу түрколог Константин Кузьмич Юдахин тарабынан өзүнчө китеп болуп жарыкка чыккан¹.

Ошентип, К. К. Юдахин түзгөн Кыргызча-орусча сөздүктө кыргыз элинин мына ошол байлыктары,

байыркы көчмөн турмуш шарттарынан берки байлыктары бүткүл бардык молчулугу менен чагылдырылган деп айтсак жаңылышпайбыз. Биз ушул чакан макалабызда аталган сөздүктө бүткүл бардык маанилери, маанилик өзгөчөлүктөрү кошо чагылдырылган көчмөн турмушка тиешелүү бир гана сөздүн айланасында өз оюбузду ортого салмакчыбыз.

Көч - деген уңгуну алалы. (Биерде биз сөздүн баштапкы формасы катары этиш уңгунун жазылышы гана көрсөттүк, анткени түрк сөздөрүнүн байыркылары этиш жана атооч маанилерин бириктирген кебетеде, синкретизм турпатында жолугат²).

Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө **көч** эки мааниде катталып, биринчиси атооч уңгу болуп, “*бир орундан экинчи орунга конуш которуу үчүн келе жаткан жүк, кире*”, экинчиси этиш уңгу болуп, “*конуш же орун которуу үчүн бир жерден экинчи жерге карай жүктөрү менен жөнөө, жол тартуу, барып орношуу*”³, деп аныкталган.

Бул аныктамалардын К. К. Юдахиндин сөздүгүнө таянганын байкоо кыйын эмес, анткени К.К. Юдахин аны атооч уңгу катары жана этиш уңгу катары орусчага айрым-айрым которуп берип⁴, көчмөн турмуштун түрдүү кырдаалдарын, ага байланыштуу ар кандай аталыштарды түшүндүргөн жаңы сөз формаларын да каттаган.

Көчүп-конуу процесстерин чагылдырган **көч башта**- бир жерден экинчи жерге журт которууну баштоо, журт которуу процессине, көчкө, жетекчилик кылуу; **көчүп кет**- журт которууну “биз” турган жерден алыска карай аяктагандык аракетин; **көчүп кел**- журт которууну бери “биз” турган жерге карай келип аяктагандык аракетин; **көчүп жүр**- журт которуунун “биз” менен кошо жүрүп бараткан аракетин деген сыяктуу кыймыл-аракет сөздөрдү (сөз бирикмелерин) да каттап, орусчага которуп берген.

Өтмө маанидеги **класстан көч**-, **бөлөк маселеге көч**- өндүү айтылыштар да көмүскөдө калган эмес.

Көчмө, көчмөлүү, көчмөндүү, көчмөн, көчмөндүк, көчмөндүүлүк, көчөөгөн, көчөрман сыяктуу көчмөн турмуштун ар кандай жактарын чагылдырган

сөздөрдү да түшүндүрмөлөрү менен которгон. **Көч**-уңгусуна байланышкан диалектилик айрым сөздөр да сөздүккө кирген: **көчөмөл** (Чүйдө *көчмөн* деген мааниде айтылат).

Ал эми аралыкты билдирген **көчүм** деген сөздүн түшүндүрүлүшү менен которулушу өзүнчө этнографиялык маалымат берип турат. **Он эки көчүм жер, козу көчүм** деген түшүнүктөр мисалга келтирилген

Байыркы кыргыздарда **көчкө** жана **көч** процесси басып өтө турган аралыкка өзгөчө маани берилген. Анткени, биринчиден, **көч** жаратылыштын түрдүү шарттарын (кыштын суугун, жаздын алашалбыртын, жайдын ысыгын), катаалдыгын жеңип кетүү айласын издеп жөнөгөн болсо, экинчиден, алыскы аралыкты басып өтүү, жашоо тиричилигинин үзгүлтүксүздүгүн сактап жүрүп отуруп аралыкты багындыруу, ыңгайлуу жерге жетүү максаттарын көздөйт. Анан дагы алардын алыскы аралыкты басып өтүү ылдамдыктары да ат, төө өндүү унаалардын жолду арбытуу мүмкүнчүлүгүнө жараша гана болгон. Ошентип, аралык ченемдерин аныктоонун мааниси да негизги орунда турган. Кыргыздар болсо, аралык өлчөмдөрүн аныктоонун примитивдүү гана бирдиктери менен саресеп салып иш кылышкан. Мына ошондон улам **бир көчүм, эки көчүм, үч көчүм...** сыяктуу жана **тай көчүм, козу көчүм** өндүү аралык өлчөмүн билдирген түшүнүктөр пайда болгон.

Бир көчүм – көч бир күндө реалдуу басып өтө турган аралык. Албетте, көчтүн бир күндүк басып өткөн аралыгына корогон убакыттын ичинде улоолорду дем алдырып жана кишилердин өздөрүнүн да эс алып өргүгөн мезгилдери кошо болгон.

Ошентип, **бир көчүм** болжол менен 30-40 чакырымга барабар болот. К.К. Юдахиндин сөздүгүндөгү “*он эки көчүм жерден көчүп келип*” (434-б.) деген мисал элибиздин мурунку замандарда өтө алыс аралыкка көчүп-конгондугунан кабар берет. Он эки көчүм аралыкты эсептеп көрсөк, болжол менен 450-500 чакырымга барабар келет. Демек, элибиз өз учурунун шартына, табиятына ылайык ушундай алыс аралыктарга көчүп-конуп жүрүп өмүр кечирген. Табияттын жаанчылдык, кардын көп түшүшү, сууктун катуу болушу, жут, жылдын кургакчыл келиши, жер титирөө, сел жүрүү, көчкү жүрүү, айдын тутулушу, күндүн тутулушу сыяктуу сырларынын, катаалдыктарынын алдында алсыз болгон адамзат ошондой “күчтөргө” туруштук берүү айласын издеп келген. Мына ошондой айланын бири, болгондо да эң эле алгылыктуусу бул көч, жер которуштуруу, тикелей азыгы болуп эсептелген төрттүлүк малын өстүрүү, аман сактап калуу,

жашоого ыңгайлуу болгон жайга жетүү болуп эсептелген. Андай жерлер дайым эле жакын аралыкта табыла берген эмес.

Демек, көчтүн түрлөрү мына ушундай зарылчылыктардан улам келип чыгып, аралык аталыштары көч процессинин аралыкты басып өтүү мүмкүнчүлүгүнө жараша аталып жүрүп олтурган. Азыркы кыргыз тилиндеги *эт бышым, аш бышым* деген мезгил бирдиктеринин аталышы да мына ушундай зарылчылыктардын натыйжасында пайда болгон.

Көпчүлүк учурларда **бир көчүм** аралыкты кыргыздар **көчүм** (К.К. Юдахин, 434) деп эле айткан.

Тай көчүм – анча алыс эмес аралык, болжол менен көчтүн жарым күндүк басып өткөн аралыгы. Кыргыздар эрте жазда же күзүндө малга от болуп, ыңгайы келген жакын-жакын аралыкка журт которуп көчүп-конуп, мал-жанын аман сактоонун айласын кылган. Ошентип, **тай көчүм** болжол менен 10-15 чакырым аралыкка барабар болот.

Козу көчүм – жакын эле аралыкка көчүп-конуу. Жайында жайлоонун төрүнүн отун оттотуш, соолуктарды кышка семиз сактап даярдоо максаты менен жана аларды эртерээк соолтуу үчүн козуларын бөлүп алып, башка короого же өтөккө жаткырып багышкан. Соолуктар жана козулар жаткан эки короонун аралыгы 2 же 3 чакырым эле болгон. Мына ушундай аралыктан же ушул бирдиктерден улам **козу көчүм** аталышы келип чыккан, кары кишилердин айтымында ал 2-3 чакырым аралыкка барабар болгон.

Көч кыргыздарда бир жерден экинчи жерге атайын максат менен журт которуу гана болбостон, өтмө маанилери менен түрдүү ырым, адаттарга ылайык маанилерде да колдонулуп келген.

Көчкү – кардын же жаз алдында жибиген жердин ылдый карай жылып жүрүп кетиши. Кыргыздар жашаган аймактарда, тоолордо жаратылыштын мындай кубулуштары өз мезгили менен дайыма боло турган көрүнүш. Сөз тилдеги метафора кубулушунан улам **көч** деген уңгудан келип чыккан.

Көчмө – туруктуу бир орунда болбогон. Совет өкүмөтүнүн тушунда атайын малчыларды тейлөө үчүн **көчмө дүкөн, көчмө кеңешме, көчмө кино** өндүү кызмат көрсөтүүлөр пайда болуп, ушундай сөздөр да жаралган.

Көчмөн – дайыма бир жерден экинчи жерге көчүп жүрүп өмүр кечирген киши, калк. Эл, калк деген сөздөргө аныктагыч болуп да **көчмөндүү** менен бирдей эле колдонула берет: **көчмөн эл, көчмөндүү жашоо образы** ж. б.

Көчмөндүүлүк – адамзаттын турмуш-тиричиликтеги жашоо образы; дайыма көчүп-конуп жашоо көнүмүшү; **көчмөндүк** деп да айтыла берет.

Көчөбак – мекенинен башка жакка күч менен көчүрүлүп жиберилген киши (орус тилиндеги “ссылка”, “высылка” деген терминдер да ушинтип аталган).

Көчөөгөн – бир орунга канааттана бербей тез-тез эле журт которо берген киши (бүлө). Өтмө мааниде **бир сөзүндө тура бербеген киши**, деп колдонулат.

Көчөрман – журт которууга, көчкөнгө бел байлаган киши (бүлө).

Көчөт, бул сөз сөздүктө төмөндөгүдөй үч мааниде катталып, орусчага которулган (К.К.Юдахин, 433): 1) *өсүмдүктүн же дарактын уругунан (чырпыгынан) жаңыдан өнүп чыккан дагысы*. Мисалы: *тамекинин көчөтү, өрүктүн көчөтү*; 2) *кездемеге түшүрүлгөн кеште (орнамент)*; 3) *дуба менен кишинин оорусун, “башынын байланганын” алып салуу ишеними* (этнографиялык термин).

Көчүр – журт котортуп жиберүү аракети. Сөз К.К.Юдахин каттагандай *буюруу, мажбурлоо* маанилеринде гана эмес, башкача грамматикалык маанилерде да колдонула берет. Мисалы: *жайлоодон көчүрүп келдик* дегенде “көчүп келгенге жардам эттик”, же “көчкөн кишинин көчүн араба менен алып келдик” сыяктуу маанилер бар. Мындан тышкары “бир жерден экинчи жерге жылдыр-” мааниси да бар. Көрүнүп тургандай, *көчүр-* деген этиш дайым эле буйрук ыңгайда боло бербейт.

Көчүрмө – кайсы бир каттын же документтин атайын жасалган башка бир нускасы (копиясы). *Көч* уңгусунун маанисинен өнүгүп барып олтуруп метафораланган. Мындан тышкары, **көчүрмө** – айрым айыкпас илдеттерден кутулуу максатын көздөгөн ырым. Буга кийинчерээк диний ишеним аралашканы менен ал илдеттен арылуу, сакаюу айласын кылган өтө эски салт болуп эсептелет. кадимки эле көч менен байланыштуу. Жер которуп, көчүп кетүү менен байланыштырып, илдетти “*адаштырып жиберибиз*”, “*көчүрүп жиберибиз*” деген түшүнүктөн улам келип чыккан. Өзбекче *көчүрүк (кучирик⁵)* деп аталып, ушул эле мааниде колдонулат.

Диний түшүнүктө болсо, оорулуу адамга атайын дем салуу аркылуу анын оорусун башка бир нерсеге же кандайдыр абстракттуу башка жакка, затка көчүрүп жиберүү ишениминен улам *көчүрмө* деген түшүнүк пайда болгон.

Кыргыз тилинде көч деген уңгунун маанисине тийешеси бар сөздөр жогоруда келтирилгендер менен эле чектелбейт. Булардан тышкары **көчмөндүк, көчмөндүү, көчүү, көчөттүү, көчүрүү, көчүрүш, көчүртүү, көчүш, көчөттө-, көчтүр-, көчүл-, көчкүз-, көчүрт-, көчүрттүр-, көчүрүл-,**

көчүрүш- өндүү өз алдынча лексикалык мааниге ээ болгон сөздөр бар, бардыгынын *көч* менен уңгулаш экени атайын далилди талап кылбайт.

Ушул жерде **көч** деген уңгудан сөз жасоонун морфологиялык жолу менен жасалган сөздөрдүн айрым түрк тилдериндеги статистикасын да келтирүүнү туура таптык. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө⁶ *көч* менен уңгулаш 21 сөз, ал эми К. К. Юдахин түзгөн кыргызча-орусча сөздүктө⁷ 35 сөз катталган.

Уйгурча-орусча сөздүктө⁸ – 26, түркчө-орусча сөздүктө⁹ – 22, өзбекче-орусча сөздүктө¹⁰ – 18, өзбек тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө¹¹ – 19, азербайжан тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө¹² – 17 сөз катталган. Албетте сөздүктөрдө катталган сөздөрдүн саны менен илимий өтө так тыянак чыгарууга болбойт, анткени, ар бир сөздүктүн ичинде камтылган лексикасы ошол сөздүк жарыяланган мезгил, шарт, кырдаал жана аны жарыялаган инсандардын сөз чогултуу дареметтерине көз каранды болот. Ошентсе да жогорудагы статистикалык маалыматтар боюнча өзүбүздүн божомол оюбузду айтууга милдеттүүбүз деп эсептейбиз. Адегенде алдагы сөздүктөрдүн көлөмүнө токтолду.

Азербайжан тилинин түшүндүрмө сөздүгү 4 томдук китеп, жалпы көлөмү 296,55 эсептик басма табак, бардыгы 60000 сөз камтылган. Өзбек тилинин түшүндүрмө сөздүгү 2 томдук китеп, жалпы көлөмү 248,71 эсептик басма табак, бардыгы 60000 сөз камтылган. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү 2 томдук, тилекке каршы, анын экинчи тому али жарык көрө элек. Ошондуктан канча сөз камтылары белгисиз. Биринчи томунун көлөмүнүн 88,47 эсептик басма табак экенин эске алсак, экинчи тому менен бирге жалпы көлөмү болжол менен 180-190 эсептик басма табакты түзөөрү бышык.

Ал эми К.К. Юдахиндин кыргызча-орусча сөздүгүнүн көлөмү 162,6 эсептик басма табак, 40 миңге жакын сөз бар деп жазылган, бирок профессор К. Дыйкановдун эсеби боюнча 37511 сөз бар¹³; түркчө-орусча сөздүктүн көлөмү 177,95 эсептик басма табак, 48000 сөз бар; өзбекче-орусча сөздүктүкү 133,2 эсептик басма табак, 40 миңден ашык сөз бар; уйгурча-орусча сөздүктүкү 107,75 эсептик басма табак, 33 000 сөз бар.

Ошентип, кайсыл сөздүктүн канча көлөмдө чыгып, канча сөздү камтыгандыгы белгилүү болгондон кийин, кайсы тилде **көч** деген уңгунун айланасындагы сөздөрдүн көп экендигин аныктоого болот деп ойлойбуз. Демек, кыргыз тилинде бул уңгудан жаралган сөздөр арбын экени байкалды.

Мунун өзү көчмөн турмуш шарттарына тиешелүү сөздөрдүн да башкаларга караганда кыргыз тилинде салыштырмалуу көп сакталгандыгын айтып тургандыгынын далили.

Адабияттар:

1. Юнусалиев Б. М. Киргизская лексикология. Ч. 1. Развитие корневых слов. – Фрунзе, 1959.
2. Орузбаева Б. О. Словообразование в киргизском языке. – Фрунзе: Илим, 1964.
3. Кыргызча-орусча сөздүк. Түзгөн К.К.Юдахин. – М.: Советская Энциклопедия, 1965.
4. Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан. – Фрунзе: Мектеп, 1980.

5. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Ред. Э.Абдулдаев, Д.Исаев. 1-т. –Фрунзе, 1984.

6. Кажибеков Е. З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языков. – Алма-Ата: Наука, 1985.

7. Кайдаров А. Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алма-Ата: Наука, 1986.

8. Орузбаева Б. Ө. Сөз курамы. – Бишкек, 2000.

Абдувалиев И. Профессиональная лексика в кыргызском языке. Сопоставительно-типологический анализ на материале конноспортивной лексики. – Бишкек, 2001.